ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Землі дзвонять

Михайло Івченко

Харків
«ФОЛІО»
2020

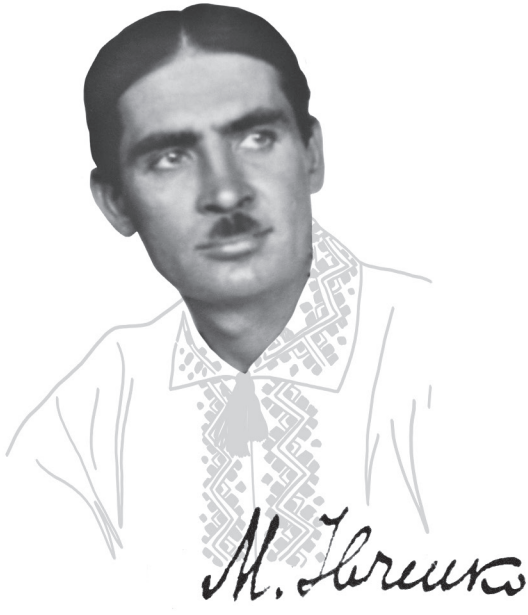

НАПОЄНІ ДНІ

Ах, ти, тоска проклята!
Ох, докучлива печаль!
Гризеш мене з малих літ,
як міль одежу, як іржа сталь!
Ах, ти, скуко!
Ах ти, муко,
люта муко!
Де не піду — все з тобою,
всюди, всякий час.
Ти, як риба з водою,
все коло нас!

Григорій Сковорода

На Либідь кияни виганяли худобу. Заспані дівчата з довгими лозинами в руках протирали очі й зацікавлено дивились на чудного юнака в зеленкувато-рудому сурдуті, в панчохах, що йшли до самих колін, в якихось дивних, припорошених, старих, але зовсім незвичайних черевиках, у високім брилі.

Обличчя було моложаве, все поголене, з легкою дитячою всмішкою.

— Добрий ранок, дівчата!

Дівчата чмихнули, затулили рота рукою й засоромлено відвернулись.

— Не впізнають земляка!

Григорій спинився, зняв бриля й червоною хусткою заходився витирати піт на лобі.

Дівчата відійшли вбік і зацікавлено стежили за ним.

Юнак хвилину постояв, а далі сів на пеньку широкої верби й почав передихати.

— Київ! Київ! Alma mater! Хай Бог благословляє!

Берег річки був якскраво-зелений! На оболоні завзято скубли молоду траву табуни гусей. Інколи піднімали голови й лагідно сюсюкали до гусенят.

В той саме час із-за гори, з-за низеньких будинків, що впірнули в густу, ще зовсім свіжу зелень, визирнули перші смуги променів, загорілись у росах і розсипались на довгі рясні лінії.

В Лаврі вдарив дзвін і заспівав довгим срібним голосом кудись у широкі простори: на Бровари й Ірпінь. Григорій устав і напружився, гостро вслухаючись. Очі загорілись дивним вогнем і раптом запливли сльозами.

— Свята земля! Рідна, свята земля!

Він підсунув торбинку, причепив на бік дивну чорну з білими кісточками сопілку, стукнув високою палицею, усміхнувся якійсь радісній думці.

І пішов легкою бурсацькою ходою, простягаючи довгу шию вперед.

З воріт дехто визирав і дивувався з цього довгого стрункого юнака.

Григорій до всіх привітно посміхався, наче знав кожного.

Попід горою князя Володимира тихо булькотав струмок.

Старий, ізчорнілий хрест сумно похилився на долину, простягши перехрестя в повітрі, над вітами дерев, ніби захищаючи від нападу затишні байраки.

В прогалину визирнув Дніпро, бурхливо бавлячись на сонці і втомно бризкаючи піною.

І знову спинився Григорій і замислився...

Тінь Володимира, сиза в променях ранку, пройшла перед очима, хвилину постояла під горою й спустилась на долину.

Згадав за все.

Хотів старий князь, як добрий господар, дати радість землі, а що сталось?..

— Чому її залито було всю кров'ю? Чому полягли над нею печаль і стогін?

...Радісно тішив серце повний, срібно-дзвінкий поклик Лаври, що спокійно щоранку благословляв землю.

Григорій пішов далі, але зразу ж стало чомусь сумно.

Той смуток, що завжди, ще з дитинства, точив серце, раптом знову повстав.

Там, за кордоном, блукаючи по чужих землях, Григорій позбувся був його зовсім. І було тоді надзвичайно радісно й легко, — а кожний день святочно проходив.

Чому ж це тепер знову, тут, він починає заходити в серце?

Під новою брамою в ряд сиділи старці й жалібно голосили. Один із них грав на ліру й так захопився, що, здавалося, забув і за саму милостиню. Поруч із духовними піснями вривалися поодинокі жалі за ще недавнім минулим, й невеличкий гурт людей уважно слухав цього старого лірника.

Чомусь його співи гостро вразили Григорія. Проте він постояв хвилину й пішов у браму.

В мурах монастиря снували поодинокі гуртки прочан, побожно вклонялися кожному місцю, заходили в келії й виходили звідти, спітнілі й засмучені.

Серед прочан були здебільшого жінки, одягнуті в темне. Григорій згадав, що тепер весняні хліборобські роботи й чоловіки всі в полі. А проте дивно було бачити цей люд, ще недавно такий сміливий та завзятий, а нині покірний, пригнічений.

— Чого ви шукаєте серед цього зчорнілого каміння?

Одна бабуся дуже уважно приглядалася до Григорія, до його всього поголеного обличчя, ніби впізнаючи в нім когось свого.

Григорій привітно посміхнувся: хтозна, може, землячка з Лубенщини сюди забилась...

Та раптом бабуся відвернулась, почала хреститись та плюватись.

— Німець куцохвостий! І сюди забився! Геть, погане, нечиста сило!

Григорій голосно розсміявся. За старою бурсацькою звичкою хотів показати язика й подражнити сердиту бабу, — а пройшов тихо й засмучено, уважно вдивляючись у церкву, що пишалась на сонці великозірчатими банями.

В церкві йшла служба. Жовті воскові свічки тріщали хилитливим полум'ям перед образами. Товпився народ, по боках стояли чорні постаті в високих клобуках, жовті, скам'янілі.

І зразу ж стало без міри нудно від цих тупих, здерев'янілих облич, від того хору, що дико викрикував на криласі.

Згадалися служби католицькі, злагоджені, врочисті, з прекрасною барвистою музикою й хлоп'ячими співами.

...Herr Pfanne! Herr Pfanne![*]

В долині Рейну сяяло сонце, зеленіли густі виноградники, а в небі синіли верхів'я гір, що підносять людський дух кудись у далечінь, у чарівну мрійність.

— Signore Scovoroda! Signore Scovoroda![**]

Це кликала юна, палка італійка.

А синьйор Сковорода тоді тікав, як дикий звір, упійманий у тенета. Італійка дзвінко сміялась над дивним Russ'ом.

Сковорода вийшов із церкви. Дехто з ченців уважно придивлявся до нього. Може, впізнав, — але Сковороді чомусь важко було признаватись і говорити.

Було на думці йти додому, в Чорнухи. Дорога лежала через Поділ, і Сковорода при нагоді хотів заглянути до Академії.

Навколо Академії тихо шелестіли явори, в стінах будинку гуділо густим, нудним бурсацьким шумом.

Товсті присадкуваті колонади будинку сумно, по-старечому дивились на Сковороду.

Чомусь було тоскно, а разом і приємно.

Згадалось юнацтво, шалені молодечі витівки: як утікали до Дніпра, на нічні лови риби, на околиці Києва в чужі сади, а спритніші й до дівчат. Стелилось широке барвисте життя, а багатьом воно замкнулось у стінах монастирів на сувору службу Богові, на важку митру. Дехто з бурсаків боязко виглянув, придивився і впізнав:

— Грицьку? Це ти?

Григорій, червоніючи, посміхався. Двоє нерішуче, але зацікавлено підійшли й привітались.

— А що це на тобі? От чудний який, їй-богу! Як німець лопуцьковатий! І то так усі ходять у Німеччині?

— А як кому доведеться!

— Ну, брат, і чудний ти! Їй-богу!

Старший, високий чолов'яга, почав уважно оглядати.

---

[*] ...Пане Сковорода! (*нім.*).

[**] Синьйоре Сковорода! (*іт.*).

— А я тобі скажу, що нічого, брате, добре! І я б охочий одягти замість оцих лапсердаків. Теліпається тобі, — тільки собак дратувати на Подолі!

— Ну, а як вам тут живеться?

— Нам? Нудно! Намилуємо Святе письмо так, що аж млосно робиться! Голова набубніє тобі, як лубок! Нудно, братухо, дуже нудно! Та й на дідька воно! В ченці йти не хочеться, а так на Московщину, до цих Етіопів!.. Теж, брат, несолодко. Ех, на коня б оце та в степи широкі! Гойдай тоді хвилі вітру — тільки держись!

Він трохи помовчав.

— Слухай, Грицьку, а покурить нема в тебе?

— Ні, я не курю!

— От шкода! А кажуть, німці добрий тютюн курять!

Сковорода хутко попрощався й пішов далі.

З-за Дніпра чомусь довго не повертався човен.

Сковорода сів у холодку під вербою й став чекати.

Сьогодні зранку, як тільки засіріло надворі, Сковорода подався в дорогу і встиг пройти більш як 50 верстов. У тілі почувалася втома, голод уже морив. Враження від Києва дивно плуталися зі спогадами про життя на чужині.

Сковорода згадав, що в торбині був хліб. Він вийняв сухий шматок, натер цибулею і почав смачно їсти.

Потім підійшов до невеличкого струмка, що протікав з-під гори, і довго пив холодну воду.

Тоді знову сів на старе місце, й вийняв сопілку, оглянув її тепло, й заходився грати тихих задумливих мелодій на дивній сопілці з білими кісточками.

На Дніпрі купалося сонце, розбивалось на дрібних хвилях, у шумах хвиль, у далечині затонів переливало веселками. Над хвилями вставали чайки й ластівки. Десь скидалась і плескала риба, віддаль ріки мережилась синявими збрижами струменів, по тім боці біліли волохаті полові лози. А геть далі йшли безкраї ліси Броварів.

В сивині лугів майоріли табуни товару з яскравими плямами пастухів.

Чомусь знову згадались далекі юнацькі часи.

Осінньої зоряної ночі йшов пішки з Чорнух до Києва, в бурсу.

Чого так тремтіло тоді серце молодечим запалом?

Чому так хотілось жити тоді звичайним тихим життям, любити простори, сонце, сині далечіні, дихати міцним щебцем і тихим затишно-лагідним смутком вечорів?

І ось хтось розрізав життя на дві смуги. І жодна не знає собі місця ні тут, на батьківщині, ні там — у далеких чужих краях.

Якоюсь тьмяною радістю ваблять ліси й безкраї обрії степів.

Хто кличе туди, за бузові димища? Що за ними твориться?

Якась дівчина, вся в темному, пішла лісовими стежками на росяні поляни з нерозгаданою усмішкою на вустах. А від неї лягла довга сіра тінь.

...Тінь! Це перший символ туги. Тому так болить, у камінчик стискується серце.

Під тихі журливі звуки флейти мимоволі встали далекі дні на чужині.

Долина Рейну, ще юна й свіжа, вся заросла великими незруйнованими лісами. На гострих виступах ще хмурилися старі темні замки.

А внизу молоді сади й виноградники. Поміж ними білі привітні будинки швейцарців. І все обперезано горами.

Куди не кинеш оком — скрізь застигає зір на холодних карбованих лініях, яскраво-білих, червоних і синіх.

Гори гнітять густими тінями вечорів. Гори благословляють радістю голубиною кожний сонячний ранок, коли сонце довго-довго вмивається й не натішиться собою!

Тоді серце голосно стукає в клітку й хоче спорхонути, полинути на верхів'я гір.

Стрункий довгоногий Григорій, легкий, як гірська сарна, хутко переходив із перевалу на перевал.

І не було втоми духові, і втома тіла була без міри солодка.

В невеличких тихих корчмах, у єзуїтських орденів любив спинятись. Там випивав кухоль холодного молока зі скибкою хліба з маслом; інколи давали свіжих яблук та винограду. Тоді серце наливалося соком.

І скрізь привітна зустріч, несподівана й цікава пригода, і скрізь бажаний гість.

Як приємно бути завжди в гостях!

І що, властиво, наше життя, як не радість перебування в гостях!

Треба ж пройти в ньому якнайлегше.

І що ми самі, як не тимчасові мандрівники на цій прекрасній планеті! Треба тільки спромогтись і знайти відмірянну нам зарані стежку, «потрібне зробити не важким, а важке не потрібним».

Товстий пузатий Жан Жак Руссо на одній віллі сердито бубонів: «Я, m-r Scovoroda, розвалив би всі будинки, всі брудні оті ями гноюки — наші Парижі, Лондони, Марселі й Відні, я б поскидав усі прикраси, що натягують люди на себе. Ідіть, любі брати, на долини, в ліси, на простори голі такими, як створила вас велика мати Натура, і будьте вільні, як вільними створила вас Натура!»

По-дитячому наївні й радісні очі насмішкувато стежили за нудною одноманітно-густою розмовою славетного, але молодого ще філософа. Інколи в синіх очах загорявся гострий вогник, глибоко прорізував мур, що роз'єднував двох далеких людей.

І тоді Руссові ставало холодно й неприємно від того надзвичайно дужого, гострого розуму, що зразу розрізує блискучу думку.

Що за істота, що за дивний пастух, що прибився сюди з якоїсь незнаної країни, Petite Russie*, з сопілкою за поясом, неначе з якого ідилічного малюнку!

І чого він тут шукає?

Григорій уважно вслухався в усе. Але інколи за всім тим проскакувала якась насмішкувата думка.

«А чому ж ти сам не роздягся й не пішов голим до Натури? Скинув би свій темно-червоний сурдут і пішов би. Виставив би своє товсте волохате черево й грівся б на сонці серед Натури. А замість того на гладкім череві товстий лан-

* Мала Росія *(фр.)*

ЗМІСТ

НАПОЄНІ ДНІ 5
ПОРВАНОЮ ДОРОГОЮ 57
РАНОК 74
ЛІСОВІ ПАСМА 84
СВІТЛЯКИ 150
ЗЕМЛІ ДЗВОНЯТЬ 179
В ОСТАННІ ХВИЛИНИ 219
БЕРЕЗНЕВІ ВІТРИ 234
ПАДЕСПАНЬ 270
У СОНЯЧНІМ КОЛІ 321
Примітки 437